

Moralna odgovornost i skupni djelatnici

Jolić, Tvrtko

Source / Izvornik: **Prolegomena : Časopis za filozofiju, 2013, 12, 261 - 276**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:261:029171>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute of Philosophy](#)

Moralna odgovornost i skupni djelatnici*

TVRTKO JOLIĆ

Institut za filozofiju, Ulica grada Vukovara 54, 10000 Zagreb, Hrvatska
tvrtko@ifzg.hr

IZVORNI ZNANSTVENI RAD / PRIMLJEN: 24–09–13 PRIHVAĆEN: 04–11–13

SAŽETAK: U prvom dijelu ovoga rada ukratko ću izložiti Berčićeve stajališta o moralnoj odgovornosti, pri čemu ću se usredotočiti na njegove prijedloge kriterija koje neki subjekt mora zadovoljiti kako bi mu se mogla pripisati moralna odgovornost. Posebno ću razmotriti njegov prikaz Strawsonova viđenja moralne odgovornosti i teorije prema kojoj moralna odgovornost ovisi o sposobnosti subjekta da bude “osjetljiv na razloge”. Tvrdit ću da skupine prema oba ova kriterija mogu biti subjekti kojima se pripisuje moralna odgovornost. Ovaj stav opravdam tvrdnjom da skupine imaju sposobnost djelovanja, tj. da skupine mogu biti djelatnici koji donose moralno relevantne odluke i izvršavaju moralno relevantna djelovanja. Posjedujući ove sposobnosti skupni djelatnici su moralni subjekti prikladni da budu moralno odgovorni za djela koja su učinjena u njihovo ime. U svojoj analizi oslanjat ću se na radove Philipa Pettita i Christiana Lista, dvojice filozofa koji su u novije vrijeme ponudili nove uvide na području teorije djelovanja.

KLJUČNE RIJEČI: Moralna odgovornost, moralni subjekt, osjetljivost na razloge, reaktivni stavovi, skupni djelatnici, teorija djelovanja.

1. Uvod: Tko je sve moralno odgovoran?

Dvosveščano djelo *Filozofija* obuhvaća impresivan broj filozofskih tema i problema koji su izloženi specifično jasnim i preglednim stilom koji je svojstven Boranu Berčiću. Dio knjige posvećen pitanju moralne odgovornosti poslužio je kao poticaj za raspravu što slijedi u nastavku, a tiče se moralne odgovornosti skupnih djelatnika.¹ Berčić se u tom poglavlju ne osvrće na

* Ovaj tekst je temeljito prerađena verzija tekstova koje sam izložio na kolokviju Instituta za filozofiju u Zagrebu i na konferenciji “Filozofija – Jam Session” u Rijeci u siječnju i veljači 2013. Zahvaljujem se svima koji su sudjelovali u diskusijama.

¹ Termini “skupina” i “skupni djelatnik” koriste se istoznačno, osim kada izričito nije navedeno drugačije.

taj problem, ali iznosi neke tvrdnje koje ukazuju na nemogućnost da se moralna odgovornost pripiše bilo kome drugome osim ljudskim bićima. Cilj je ovoga teksta da se na primjeru skupnih djelatnika dovede u pitanje ta Berčićeva stajališta.

U uvodom dijelu poglavlja posvećenom moralnoj odgovornosti Berčić na svoj karakteristično jasan način iznosi tko može biti predmet moralnoga vrednovanja uz koje se obično povezuje i pripisivanje moralne odgovornosti.

Samo čovjek može *biti moralni subjekt* i samo čovjek može *imati moralnu odgovornost*. Samo čovjek može biti vrijedan *pohvale ili pokude*, samo čovjek može biti *kriv ili nevin*, osjećati *ponos ili stid*, čovjeka možemo *poštovati ili prezirati*, čovjeku možemo *zamjeriti ili oprostiti*, itd. Sve ove karakteristike mogu nam se pripisati upravo zato što *imamo moralnu odgovornost*. (Berčić 2012: 199–200, kurziv u izvorniku)

Standardno je stajalište u raspravama o moralnoj odgovornosti da samo osobe mogu biti moralno odgovorne za ono što čine (Fischer i Ravizza 1998: 1). S obzirom na to da moralni status osobe smatramo nečime što je rezervirano samo za ljude, ne iznenađuje Berčićev stav da moralnu odgovornost vezuje uz ljudska bića. Ipak, treba imati u vidu da na pitanje kojim sve subjektima treba pripisati moralni status osobe nije jednoznačno odgovoreno. Kriterije koje različite teorije postavljaju kao uvjete za pripisivanje statusa osobe mogu potencijalno zadovoljavati i druga stvarna i moguća bića i entiteti različiti od ljudi.² Tako primjerice Immanuel Kant u svojem djelu *K vječnom miru* smatra da je država jedan takav subjekt kojemu treba pripisati status moralne osobe prema kojoj se ne smije postupati kao prema pukoj stvari (Kant 2006 [1795]: 68). U novije vrijeme Peter French zastupa tezu da “korporacije mogu biti punopravne moralne osobe te mogu imati sve povlastice, prava i dužnosti koje se u normalnim okolnostima pripisuju moralnim osobama” (French 1979: 207). Protivno Berčićevoj polaznoj tvrdnji da *samo* čovjek može biti moralni subjekt i da *samo* čovjek može imati moralnu odgovornost, u ovom radu pokazat ću da postoje i drugi moralni subjekti koji mogu biti prikladni kandidati za pripisivanje nekog oblika moralne odgovornosti. Tu prvenstveno mislim na različite oblike skupnih djelatnika među koje spadaju i države i korporacije o kojima govore Kant i French.

U prvom dijelu ovoga rada ukratko ću iznijeti neka od Berčićevih stajališta o moralnoj odgovornosti, pri čemu ću se usredotočiti na njegove prijedloge kriterija koje neki subjekt mora zadovoljiti kako bi mu se

² Berčić u bilješki priznaje tu mogućnost navodeći da bi “mogla [...] postojati i druga bića koja bi mogla biti moralni subjekti, anđeli i marsovcu mogli bi biti moralni subjekti” (Berčić 2012: 201b).

mogla pripisati moralna odgovornost. Neću se detaljnije osvrnuti na inače važnu raspravu o slobodi volje i determinizmu budući da svaki zaključak te rasprave jednako utječe na ishod rasprave o moralnosti i na individualnoj i na skupnoj razini. Posebno ću razmotriti njegov prikaz Strawsonova viđenja moralne odgovornosti i teorije prema kojoj moralna odgovornost ovisi o sposobnosti subjekta da bude "osjetljiv na razloge". Tvrdit ću da skupine prema oba ova kriterija mogu biti subjekti kojima se pripisuje moralna odgovornost. Ovaj stav opravdavam tvrdnjom da skupine imaju sposobnost djelovanja, tj. da skupine mogu biti djelatnici koje donose moralno relevantne odluke i izvršavaju moralno relevantna djelovanja. Posjedujući ove sposobnosti skupni djelatnici su moralni subjekti prikladni da budu moralno odgovorni za djela koja su učinjena u njihovo ime. U svojoj analizi oslanjat ću se na radove Philipa Pettita i Christiana Lista, dvojice filozofa koji su u novije vrijeme ponudili nove uvide na području teorije djelovanja.

2. Reaktivni stavovi

Moralna odgovornost o kojoj je ovdje riječ i o kojoj Berčić raspravlja u poglavlju svoje knjige jest opća moralna odgovornost. Pri tome se misli na dispoziciju nekog subjekta da bude moralno odgovoran. Kao takva ona se razlikuje od pojedinačne moralne odgovornosti, tj. moralne odgovornosti za konkretni postupak. U tom se smislu i netko tko nije moralno odgovoran za određeni postupak jer to nije učinio (npr. nije kriv za krađu jer nije ukrao) može smatrati moralno odgovornim u općem smislu (bio bi kriv da je to učinio). Prvi kriterij koji neki subjekt mora zadovoljiti da bi ga se moglo smatrati moralno odgovornim u općem smislu vezan je uz moralno vrednovanje. Sljedeći Strawsona Berčić ga formulira ovako:

A je moralno odgovoran akko A podliježe moralnom vrednovanju. (Berčić 2012: 200)

Koji sve subjekti mogu biti moralno vrednovani? Bez sumnje, prikladni subjekti moralnog vrednovanja su ljudi, kao što to smatra Berčić u citatu koji sam naveo u uvodu ovoga teksta. No je li istina da samo ljude možemo hvaliti ili kудiti, kriviti ih ili smatrati nevinim, poštovati ih ili prezirati? U svakodnevnom govoru ove riječi koje predstavljaju različite oblike moralnog vrednovanja koristimo ne samo za ljude već i za razne druge stvari. Tako na primjer čujemo izjave: "Europska unija je pohvalila Hrvatsku", "Ina je kriva za poskupljenje goriva", "navijači su odali poštovanje klubu", "građani su ponosni na svoju zemlju" i slično. Jednako tako kažemo i da su "električne instalacije krive za požar" ili "zrakoplovu možemo zahvaliti što smo stigli tako brzo". Koliko god nam ove izjave

zvučale prihvatljivo u svakodnevnom govoru, nakon kraćeg razmišljanja uvidjet ćemo da nema smisla pripisivati bilo kakvu odgovornost, pogotovo ne moralnu, stvarima poput električnih instalacija i zrakoplova. Te su stvari dio uzročnog lanca i one same za sebe ne mogu biti odgovorne za bilo što. Ako je tomu tako, postavlja se pitanje jesu li države, korporacije i sportski klubovi sličniji običnim stvarima kao što su električne instalacije i zrakoplovi za koje će se svi složiti da ne mogu biti moralno odgovorni ili su sličniji ljudima za koje smatramo da su tipičan primjer stvari koje smatramo moralno odgovornima.

Države, korporacije i sportski klubovi samo su neki od primjera skupina o kojima će ovdje biti riječi. Za sada će biti dovoljno reći da pod skupinama podrazumijevamo dvoje ili više ljudi koji stoje u međusobnoj interakciji, dok ću precizniju definiciju iznijeti malo kasnije u tekstu. Usredotočimo se sada na primjere iskaza moralnog vrednovanja koje smo maloprije naveli. Iskazi poštovanja, pohvala, ponosa, krivnje, ogorčenja i zgražanja primjeri su iskaza koje Peter Strawson u svome utjecajnom članku "Freedom and Resentment" naziva *reaktivnim stavovima*. Prema Strawsonu ovi stavovi imaju funkciju da nam "pomognu naglasiti koliko nam je stvarno stalo, koliko nam je bitno, odražavaju li djelovanja drugih ljudi – a posebno *nekih* drugih ljudi – prema nama stavove dobronamjernosti, privrženosti ili poštovanja, s jedne strane, ili pak prijekora, ravnodušnosti i zlonamjernosti, s druge" (Strawson 1993 [1962]: 49, kurziv u originalu). Kao takvi, reaktivni stavovi razlikuju se od objektivnih stavova koje imamo prema djelatnicima koji su zbog nekog razloga onesposobljeni imati normalne međuljudske odnose, npr. zbog mentalnog poremećaja. Strawsonova rasprava nastala je kao odgovor na pitanje koje posljedice ima ishod rasprave o determinizmu i slobodi volje na problem moralne odgovornosti. On pokazuje da su reaktivni stavovi toliko duboko usađeni u ljudsku prirodu da je u praktičnom smislu nemoguće zamisliti da ih prestanemo primjenjivati čak i kada bi se pokazalo da je determinizam istinit. U tom smislu, Strawson ne rješava problem determinizma i moralne odgovornosti već ga ostavlja po strani. Moralnu odgovornost, prema Strawsonu, ne trebamo vezivati uz slobodu volje već uz reaktivne stavove čije pojavljivanje prethodi moralnoj odgovornosti. Berčić sažima to Strawsonovo shvaćanje u definiciju:

A je moralno odgovoran akko je primjereno prema njemu zauzimati reaktivne stavove. (Berčić 2012: 213)³

³ Čini se da Berčić ne prihvaća Strawsonovo shvaćanje moralne odgovornosti. Ističe naime da je Strawson svojom teorijom reaktivnih stavova zapravo "obrnuo prirodni redoslijed. Primjereno je zauzeti reaktivne stavove samo prema onima koji jesu već moralno odgovorni *prethodno i nezavisno od naših reaktivnih stavova*" (Berčić 2012: 214, kurziv u

Primijenimo li ovaj kriterij na problematiku kojom se ovdje bavimo, pitanje postaje možemo li reći da je primjereno prema skupinama zauzimati reaktivne stavove. Je li iskazivanje poštovanja, prijekora ili ogorčenja primjeren način reagiranja na djelovanje skupina kao što su države, korporacije i sportski klubovi? Ovdje treba napomenuti da uz osobne reaktivne stavove koje zauzimaju oni o koje se netko ogriješio, Strawson navodi još dvije vrste reaktivnih stavova. Jedna vrsta su opći reaktivni stavovi koje zauzimamo i onda kada nismo mi ti koji su pogođeni nekim djelovanjem, već netko drugi. Druga vrsta, naročito važna u kontekstu rasprave o skupnoj odgovornosti, su tzv. samoreaktivni stavovi. To su stavovi koje mi zauzimamo kao odgovor na reaktivne stavove drugih prema nama. Tako je na primjer pokazivanje krivnje primjeren odgovor na ogorčenje koje drugi iskazuju zbog nekog našeg lošeg postupka. Prema Strawsonu, ove tri vrste reaktivnih stavova nisu samo logički povezane, već prije svega “ljudski” (*humanely*) (Strawson 1993: 57). Imajući to u vidu, postavlja se pitanje mogu li skupine zauzimati reaktivne stavove.

Istina je da u praksi svakodnevnog govora čujemo iskaze za koje bismo, barem na prvi pogled, rekli da su iskazi kojima se u ime skupina iznose reaktivni stavovi na određena djelovanja: “Njemačka priznaje krivnju i izražava žaljenje za Holokaust”. Ovime se naravno ništa ne dokazuje u pogledu moralne odgovornosti, jer mnogi će ustvrditi da je riječ samo o metaforičkoj upotrebi riječi “krivnja” i “žaljenje”. Kao što kaže Quinton:

Mi, naravno, slobodno govorimo o mentalnim svojstvima i djelovanjima skupina na način na koji to govorimo o pojedincima. Za skupine se kaže da imaju vjerovanja, emocije i stavove te da donose odluke i daju obećanja. No to je očito metaforički način izražavanja. Pripisati skupini mentalne predikate znači na neizravan način pripisati te predikate njenim članovima [...] Reći da je industrijska radnička klasa odlučna oduprijeti se antisindikalnim zakonima znači reći da svi ili većina industrijskih radnika zastupa to mišljenje. (Quinton 1975, u List i Pettit 2011: 3)

U drugom dijelu ovoga rada detaljnije ću izložiti kako skupine, barem one koje su organizirane na određeni način, pomoću mehanizama agregacije sudova, vjerovanja i preferencija svojih članova mogu formirati i zauzimati stajališta za koja se ne može reći da predstavljaju tek “metaforički

izvorniku). Teško je ne složiti se s Berčićevevim mišljenjem, no samo ukoliko se radi o slučaju pojedinačne moralne odgovornosti. Mi možemo zauzeti reaktivni stav prema čovjeku za kojega mislimo da nam je ukrao bicikl, a da se poslije ispostavi da smo pogriješili i da je to bio netko drugi. Međutim pogrešno bi bilo shvatiti reaktivne stavove kao kriterij za utvrđivanje pojedinačne moralne odgovornosti. Primjereno je bilo zauzeti reaktivni stav prema sumnjivcu jer je čovjek zaista jedna vrsta stvari koja može biti moralno odgovorna. Reaktivni stavovi pokazuju se kao kriterij opće moralne odgovornosti.

način izražavanja”. U nastavku ovoga odjeljka želim pokazati da se na ta stajališta može gledati kao na vrstu reaktivnih stavova koja omogućavaju da se i na skupine primjeni pojam moralne odgovornosti.

Ono što odmah valja uočiti jest da je Strawson svoju teoriju reaktivnih stavova razvio u kontekstu ljudske zajednice, pri čemu naglašava da su reaktivni stavovi neotuđiv dio ljudske prirode i međuljudskih odnosa. U tom smislu razumljivo je da Strawson kao i autori koji pristaju uz njegovu teoriju moralne odgovornosti reaktivne stavove shvaćaju kao moralne emocije. Postoji više teorija koje pokušavaju objasniti što su to emocije. Jedna od njih koja je danas prilično raširena polazi od tvrdnje da u fenomenologiji neke emocije uočavamo da ona ima četiri komponente: i) (neuro)fiziološku pozadinu, ii) osjećaj koji prati (neuro)fiziološke promjene, iii) karakteristično ponašanje i iv) intencionalnost (Solomon 1996, 283).⁴ Pripadamo li ovo shvaćanje emocija, čini se da je time isključeno da bi ih skupine mogle imati budući da one nisu biološki organizmi obdareni neurološkim sposobnostima. Stoga, ako je primjereno da pojedinci opravdano osjećaju prezir prema postupcima države, onda bi država morala biti u stanju osjećati krivnju zbog svojih pogrešnih postupaka. No ako je za nešto takvo potrebno imati neurološke procese, onda države nisu u stanju imati osjećaj krivnje. Kao takve one nisu primjeren subjekt reaktivnih stavova.⁵

Čini se međutim da to nije najbolji način da se pristupi objašnjenju Strawsonova shvaćanja reaktivnih stavova. Kao što ističe Andrew Sneddon, ako u objašnjavanju reaktivnih stavova počemo od toga da su za njihovu realizaciju potrebna određena psihološka stanja ili procesi, time se zanemaruje temeljna namjera Strawsonove teorije moralne odgovornosti. Naime, psihološka stanja i procesi dio su kauzalnog objašnjenja svijeta i kao takva ona prirodno spadaju u “deterministički diskurs, koji je eksteran perspektivi sudionika unutar koje se primjenjuju reaktivni stavovi” (Sneddon 2005: 245). Kao što sam već rekao, osnovna poruka Strawsonove rasprave jest pokazati irelevantnost metafizičkih rasprava o determinizmu i slobodi volje u pogledu pitanja moralne odgovornosti. Stoga bi u objašnjenju prirode reaktivnih stavova bilo pogrešno oslanjati se na determinističke procese koji im stoje u pozadini.

⁴ Argumentirajući u prilog tezi postojanja kolektivnog osjećaja krivnje Margaret Gilbert ukazuje da za pojavu neke emocije nije potrebna specifična fenomenologija (Gilbert 2002: 118–119). Polazeći od kognitivističke teorije emocija, sve što je potrebno da bismo imali neku emociju, primjerice emociju krivnje, jest prihvaćati određene sudove ili vjerovanja. Bol koja prati emociju nije nužan dio emocije. U drugom dijelu rada pokazat ću kako skupine mogu formirati sudove i vjerovanja.

⁵ Zahvaljujem se Filipu Grgiću koji je postavio jednu varijantu ovog prigovora i Srećku Kovaču koji je u diskusiji predložio jedan od načina kako odgovoriti na postavljeni prigovor koji ovdje ipak ne slijedim.

Alternativa objašnjenju reaktivnih stavova koje počiva na psihološkim stanjima i procesima je objašnjenje koje polazi od uloge koju reaktivni stavovi imaju u kontekstu u kojemu se primjenjuju. Vrlina ovoga objašnjenja ogleda se u tome što prihvaća perspektivu sudionika koji zauzimaju reaktivne stavove. Prema ovome eksternalističkom objašnjenju reaktivnih stavova “javne, uz ponašanje vezane činjenice su te koje određuju je li netko moralno odgovoran. Posebno je važno vidjeti kako netko komunicira s drugima ili, stavimo šire gledano, kako se netko uklapa u društveni kontekst u kojemu se nalazi” (Sneddon 2005: 247). Prihvatimo li ovo shvaćanje reaktivnih stavova otvara se mogućnost da prikladni kandidati kojima bi se mogla pripisati moralna odgovornost ne moraju imati neurofiziološki sklop svojstven ljudskim bićima. Dovoljno bi bilo pokazati da na odgovarajući način sudjeluju u društvenoj praksi u kojoj se upotrebljavaju reaktivni stavovi.⁶

Citat iz Strawsonove rasprave može nam pomoći da vidimo kako funkcionira društvena praksa upotrebe reaktivnih stavova:

Osobni reaktivni stavovi počivaju (i reflektiraju ih) na očekivanju i zahtjevu za manifestacijom određenog stupnja dobronamjernosti ili uvažavanja od strane drugih ljudi prema nama samima; ili barem na očekivanju i zahtjevu za odsutnost manifestacije djelatne zle namjere ili ravnodušnog neuvažavanja. (Strawson 1993: 57)

Prema Strawsonovom shvaćanju zauzimanje određenog reaktivnog stava počiva na očekivanju da će se drugi pridržavati pravila i načela, a što sa strane onoga tko krši pravila i načela mora moći biti popraćeno zauzimanjem samoreaktivnog stava krivnje. Zauzeti reaktivni stav ima stoga smisla samo u situacijama u kojima je subjekt prema kojemu je usmjeren taj stav u stanju percipirati ga, reagirati na njega i na taj način stupiti s nama u interakciju. Kao što Berčić ističe, pri tome nije važno hoće li reaktivni stavovi dovesti do korekcije ponašanja (Berčić 2012: 214). Prema onima koji nemaju tu sposobnost, primjerice prema mentalno oboljelima ili maloj djeci koja nisu razvila psihosocijalne vještine, ne zauzimamo reaktivne stavove te ih ne smatramo punopravnim članovima moralne zajednice koji mogu biti moralno odgovorni.⁷

⁶ Iako Sneddon ne razmatra mogućnost da bi ovo objašnjenje prirode reaktivnih stavova uvrstilo skupine među prikladne subjekte prema kojima se oni mogu zauzeti, on ipak ističe da “jednom kada sretnem neljudska bića, bilo umjetna ili prirodna, vanzemaljska ili zemaljska, koja iskazuju [društvenu praksu primjene reaktivnih stavova] ona upadaju unutra. Ne bismo imali na temelju čega zanjekati im da su moralno odgovorna bića” (Sneddon 2005: 248).

⁷ Djecu ne smatramo odgovornom u istoj mjeri kao odrasle i reaktivne stavove prema njima zauzimamo u skladu s njihovom zrelošću, često u edukativne svrhe.

Iz ovoga slijedi da primjerenost reaktivnih stavova prema skupinama ovisi o tome mogu li se oni temeljiti na “očekivanju i zahtjevu za manifestacijom određenog stupnja dobronamjernosti ili uvažavanja” od strane skupina. Drugim riječima, primjerenost reaktivnih stavova ovisi o tome mogu li skupine pokazati dobru volju ili zlu namjeru prema pojedincima i prema drugim skupinama. Da bi tako nešto bilo moguće skupine moraju posjedovati intencionalna stanja. Skupine bi dakle na neki način morale moći formirati vjerovanja, sudove i preferencije. U nastavku ću stoga prikazati na koji način skupine mogu udovoljiti ovome uvjetu. Zaključak rasprave o primjerenosti reaktivnih sudova u slučaju skupina morat ćemo odgoditi dok ne istražimo način na koji skupni djelatnici formiraju intencionalne stavove.

3. Skupine kao djelatnici

Prije no što utvrdimo mogu li skupine posjedovati intencionalna stanja, treba uočiti da postoje različite vrste skupina. Na jednoj strani su skupine koje nemaju čvrstu organizaciju, primjerice skupina šetača u gradskom parku, putnika u autobusu i slično. Ono što odlikuje ovaj tip skupina jest njihova nekoordiniranost, slučajnost i privremenost. Tijekom dana odnosno vožnje skupine šetača i putnika mijenjaju svoje članove da bi s padom noći i dolaskom na stanicu ove skupine posve nestale. Autori koji pišu o kolektivnoj moralnoj odgovornosti najčešće izostavljaju ovaj tip skupina smatrajući ih “običnim skupom ljudi” (French 1984). Kod ovih skupina teško je uočiti ikakve zajedničke intencije ili neki oblik racionalnog ponašanja koji bi nam omogućio da ih uopće smatramo primjerenim kandidatima kojima bi se mogla pripisati moralna odgovornost.

Druga vrsta skupina su skupine koje iskazuju zajedničku intenciju za djelovanjem. To su skupine koje se udružuju u zajednički pothvat radi ostvarenja nekog cilja koji zajednički dijele. Članovi tih skupina pridonose tomu cilju svojim sudjelovanjem uz svijest da i ostali članovi čine isto (Bratman 1999: 94–95). Dvoje ljudi koji se udružuju s ciljem da oboje sobu predstavlja primjer ove vrste skupina. Naravno, broj ljudi uključenih u skupine sa zajedničkom intencijom može biti i puno veći. Od posebnog zanimanja ovdje su one od tih skupina koje svoje postojanje ne ograničavaju na jedno djelovanje već imaju intenciju postati skupni djelatnik. Prema Listu i Pettitu, ono što neki skupinu čini djelatnikom jest da ona posjeduje tri svojstva:

Prva osobina. Posjeduje reprezentacijska stanja koja opisuju stvari u okolini.

Druga osobina. Posjeduje motivacijska stanja koja određuju kako bi stvari u okolini trebale biti uređene.

Treća osobina. Ima sposobnost procesuirati svoja reprezentacijska i motivacijska stanja, što subjekta vodi da na prikladan način intervenira u okolinu kada god se okolina ne poklapa s motivirajućim određenjem. (List i Pettit 2011: 20)

Sposobnost da se formiraju vjerovanja i sudovi o vanjskom svijetu kao i posjedovanje želja ili preferencija koje nas motiviraju da u skladu sa sudovima i vjerovanjima možemo djelovati u vanjskom svijetu, posebice prema drugim subjektima, predstavljaju opće uvjete onoga što se zove sposobnost djelovanja (*agency*). Mi smo uvjereni da ljudska bića posjeduju sve navedene sposobnosti te da ih se stoga može smatrati djelatnicima, no mnogi nisu uvjereni da skupine posjeduju te sposobnosti. A upravo je posjedovanje sposobnosti za djelovanje ključno kako bismo mogli odgovoriti na pitanje s kraja prošlog odjeljka. Bez sposobnosti djelovanja za skupine se ne može reći da mogu biti dobronamjerne ili zlonamjerne, te kao takve ne bi mogle biti primjeren subjekt moralne prosudbe i moralne odgovornosti.

Skupine su sačinjene od svojih članova pa je za očekivati da su intencionalni stavovi skupina na neki način povezani s intencionalnim stavovima njenih članova.⁸ Brojni su filozofi prikazivali kako se uz pomoć različitih mehanizama agregacije pojedinačnih intencionalnih stavova uspostavljaju skupni intencionalni stavovi. Najpoznatiji primjer agregacije intencionalnih stavova jest sustav većinskog odlučivanja koji nam je primjerice poznat iz Rousseauova *Društvenog ugovora*:

[V]olja većine obavezuje uvijek sve ostale [...] Kada se u narodnoj skupštini predlaže neki zakon, narod se ne pita da li prihvaća prijedlog ili ga odbija, već da li je on sukladan ili nije općoj volji, koja je njihova. Svatko glasajući pristaje na to, i na osnovi prebrojenih glasova objavljuje se opća volja. Ako je dakle gledište protivno mojem nadvladalo, to dokazuje samo da sam se prevario i da nije opća volja ono što sam ja smatrao da jest. [...] Istina je da to pretpostavlja da su sve značajke opće volje sadržane u većini. (Rousseau 1978 [1762]: 156)

Sličan prikaz formiranja skupnih intencionalnih stavova putem većinskog odlučivanja izložila su i druga dvojica klasika teorije društvenog ugovora Thomas Hobbes i John Locke.⁹ Iako je većinsko odlučivanje danas jedna od najraširenijih metoda utvrđivanja skupnih stavova, ono predstavlja iza-

⁸ Termin "intencionalni stavovi" u nastavku upućuje na različite oblike reprezentacijskih i motivacijskih stavova: vjerovanja, sudove, preferencije, želje i dr.

⁹ Većinsko odlučivanje nije jedini način na koji se određuju vjerovanja i preferencije skupine. Postoji gotovo neograničen broj mogućnosti a pored većinskog odlučivanja poznatiji su modeli diktatorskog, ekspertnog i kvalificiranog donošenja odluka. U nastavku ću govoriti samo o većinskom odlučivanju budući da je to najprihvaćeniji model a svi zaključci iz sadašnje rasprave mogu se, uz odgovarajuće prilagodbe, primijeniti i na ostale modele.

zov pred one koji žele pokazati da skupine mogu biti djelatnici. Naime, pored tri navedena svojstva koja smo naveli kao uvjet da bi neki subjekt imao sposobnost djelovanja, nužno je također da u realizaciji tih sposobnosti udovoljava standardima racionalnosti (List i Pettit 2011: 24). Međutim, kao što su pokazali Kornhauser i Sager, agregacija stavova putem većinskog odlučivanja suočava se s paradoksom. Naime, ovi autori na jednostavnom primjeru koji je uobičajen u sudskoj praksi pokazuju da prilikom većinskog odlučivanja o međusobno povezanim propozicijama može doći do nekonzistentnog skupnog suda u slučajevima kada su individualni sudovi konzistentni (Kornhauser i Sager 1986). Evo kako to izgleda na primjeru tročlanog sudskog vijeća koje odluku o kršenju ugovora donosi većinskim glasovanjem o sljedećim premisama:

Prva premisa: Optuženi se ugovorno obvezao ne izvršiti određeno djelovanje.

Druga premisa: Optuženi je izvršio to djelovanje.

Zaključak: Optuženi je odgovoran za kršenje ugovora.

U skladu sa zakonskim učenjem optuženi je kriv ako i samo ako se ustanovi da su i prva i druga premisa istinite, tj. da je postojala i ugovorna obveza i da je djelovanje izvršeno. Pretpostavimo da sudac A vjeruje da su obje premise istinite, sudac B vjeruje da je prva istinita ali ne i druga, a sudac C vjeruje da je druga istinita ali ne i prva. U tom slučaju većina smatra da su obje premise istinite ali manjina smatra da je optuženi odgovoran za kršenje ugovora.

	Postojanje obveze?	Izvršenje djelovanja?	Odgovornost?
Sudac A	Istina	Istina	Istina
Sudac B	Istina	Neistina	Neistina
Sudac C	Neistina	Istina	Neistina
Većina	Istina	Istina	Neistina

Odluka sudskog vijeća ovisi o tome glasuje li se na temelju zaključaka svakog pojedinog suca ili na temelju dviju premisa. Ako se glasuje na temelju zaključaka o okrivljenikovo odgovornosti, vijeće će donijeti odluku da on nije odgovoran za kršenje ugovora, a ako primijenimo većinsko glasovanje na dvije premise, presuda će glasiti da je okrivljenik odgovoran. Doktrinarni se paradoks, kako su ga nazvali Kornhauser i Sager, javlja u slučaju većinskog odlučivanja o zaključku i vodi do inkonzistentnosti između skupnih i individualnih vjerovanja. Ako su skupine podložne ovakvoj nekonzistenciji prilikom agregacije intencionalnih sta-

vova, onda one ne udovoljavaju standardima racionalnosti i ne može ih se smatrati djelatnicima.

List i Pettit uočavaju da se problem javlja samo ako se skupine oslanjaju na proceduru temeljenu na zaključcima. Njihov je prijedlog stoga da u se u slučajevima skupnog odlučivanja primjenjuje procedura temeljena na premisama. Glasujući o premisama i izvlačeći iz rezultata tih glasanja zaključak o krivnji, sudsko vijeće zadržava konzistentnost između skupnih i individualnih vjerovanja. Na taj se način otvara mogućnost da skupine udovolje standardima racionalnosti i da ih se može smatrati djelatnicima.¹⁰ Ovaj nam zaključak s druge strane omogućava da nastavimo raspravu o mogućnosti da se skupine, za koje smo sada utvrdili da mogu biti djelatnici, smatraju primjerenim subjektima koji mogu biti moralno odgovorni.

* * *

Ako je točno ono što smo tvrdili u prethodnom odjeljku – da se može pokazati da postoji način da skupine na konzistentan način, u skladu sa standardima racionalnosti, mogu formirati intencionalne stavove – nije teško pokazati da prikladno organizirane skupine (u nastavku ću koristiti termin “skupni djelatnici”) mogu pokazivati dobru volju ili zlu namjeru prema drugim subjektima. Primjenjujući proceduru agregiranja intencionalnih stavova temeljenu na premisama, skupni djelatnici iz intencionalnih stavova svojih članova formiraju vlastite intencionalne stavove. Na ovakav način formirane intencionalne stavove skupnog djelatnika pojedinci i drugi skupni djelatnici mogu percipirati kao dobronamjerne ili zlonamjerne. Poreznu politiku koja nerazmjerno opterećuje siromašni sloj društva siromašni mogu percipirati kao zlonamjernu prema njima te stoga mogu *kriviti* državu i osjećati prema njoj *ogorčenje*. Pripisivanje krivnje i usmjeravanje ogorčenja prema skupnom djelatniku ne znači da su dijela krivnje i pripadajućeg dijela ogorčenja oslobođeni političari i državni službenici koji donose i provode odluke. Također ništa manje nije neuobičajeno da i sami skupni djelatnici zauzimaju reaktivne stavove. U slučaju skupnih djelatnika najčešće nije riječ o osobnim reaktivnim stavovima, kakvo je primjerice ogorčenje (*resentment*), već prvenstveno o općim reaktivnim stavovima kao što je zgražanje (*indignation*). Tako na primjer Ujedinjeni narodi izražavaju *zgražanje* zbog upotrebe biološkog oružja protiv nevinih civila u Siriji.

¹⁰ Ovo nije jedini način na koji skupni djelatnici mogu udovoljiti standardima racionalnosti. Jedno rješenje može biti diktatorski stil odlučivanja, gdje pojedinac u ime cijele skupine donosi odluke pri čemu se ne javljaju tenzije između skupnih i individualnih stavova, budući da se potonji u potpunosti stavljaju po strani (List i Pettit 2011: 53).

Činjenica da skupni djelatnici zauzimaju reaktivne stavove kao i to da se prema njima zauzimaju reaktivni stavovi sasvim je uobičajena i posve se uklapa u društveni kontekst u kojemu živimo. Mi kao pojedinci imamo očekivanja od skupnih djelatnika da pokažu dobronamjernost prema nama i da nas uvažavaju kao moralne subjekte. Ista očekivanja imaju i skupni djelatnici *vis-à-vis* pojedinaca i drugih skupnih djelatnika. Ako je točno da skupni djelatnici imaju sposobnost formiranja intencionalnih stanja i ako se zauzimanje reaktivnih stavova prema skupnim djelatnicima (kao i od njih samih prema drugima) uklapa u društveni kontekst u kojemu se nalazimo, nema razloga da i skupne djelatnike ne smatramo moralnim subjektima kojima se može pripisati moralna odgovornost.

4. Skupni djelatnici i osjetljivost na razloge

Berčić je skeptičan prema mogućnosti da se reaktivni stavovi uzmu kao kriterij moralne odgovornosti, smatrajući ih previše subjektivnim. Prema Berčiću “kriterij moralne odgovornosti mora biti nešto objektivno, nešto što prethodi našim reaktivnim stavovima, nešto što postoji prethodno i nezavisno od njih i nešto što ih čini opravdanim ili neopravdanim” (Berčić 2012: 214). Iako sam ranije iznio razlog zašto smatram da reaktivni stavovi ipak nešto govore o općoj moralnoj sposobnosti (vidi bilješku 4), za kraj ću razmotriti kriterij koji je prema Berčiću iznimno važan, ako ne i presudan, da bismo nekom subjektu pripisali moralnu odgovornost. Sljedeći Fischera i Ravizzu, Berčić tvrdi da je “jedna od osnovnih karakteristika moralno odgovornog svjesnog subjekta [...] *osjetljivost na razloge*” (Berčić 2012: 221, kurziv u izvorniku). Ova karakteristika omogućava subjektima da prepoznaju razloge te da na temelju njih određuju i prilagođavaju svoje djelovanje koje zauzvrat može biti predmet moralnog vrednovanja.

Na prvi pogled čini se da bi osjetljivost za razloge mogla biti karakteristika koja svjesne subjekte razlikuje od “determinističkih mehanizama slijepih za razloge” koji ne mogu biti predmet moralnog vrednovanja i kojima se ne može pripisati moralna odgovornost. Berčić međutim dobro uočava da je to ipak karakteristika koja svjesne subjekte razlikuje prvenstveno od *pokvarenih* mehanizama, primjerice mehaničke igračke koja ponavlja pokrete i kada naiđe na prepreku. U pogledu *ispravnih* mehanizama Berčić da se “ponašanje dovoljno sofisticiranog mehanizma može [...] interpretirati kao osjetljivo na razloge” (Berčić 2012: 222b). Berčić nam nažalost ne daje odgovor smatra li da bi se onda u tom slučaju i te sofisticirane mehanizme moglo smatrati moralnim subjektima kojima se može pripisati moralna odgovornost.

Mogli bismo tvrditi da su skupni djelatnici upravo takva vrsta subjekta koja posjeduje sofisticirani mehanizam koji je u dostatnoj mjeri

osjetljiv na razloge. Fizičke osobe koje sačinjavaju skupnog djelatnika u tom mehanizmu predstavljaju njegove oči i uši putem kojih se percipiraju vanjski podražaji koji zatim u skladu s prikladnom procedurom agregiranja stavova oblikuju razloge na temelju kojih skupni djelatnik kao cjelina percipira svijet i usklađuje svoja djelovanja. Možemo li onda na temelju ovoga opisa reći da skupni djelatnici posjeduju karakteristiku osjetljivosti na razloge koja ukazuje da su prikladni predmeti moralnog vrednovanja?

Za odgovor na ovo pitanje potrebno je pak vidjeti udovoljavaju li skupni djelatnici malo složenijem uvjetu kontrole koji Fischer i Ravizza postavljaju za moralnu odgovornost. Naime, ta vrsta upravljačke kontrole (*guidance control*, kontrola da se učini ono što se zaista učinilo) ima dvije komponente: “mehanizam koji dovodi do (recimo) djelovanja nekog djelatnika mora biti mehanizam baš toga djelatnika i [taj mehanizam] mora biti prikladno osjetljiv na razloge” (Fischer i Ravizza 1998: 243, usp. i Berčić 2012: 222b). Ova vrsta kontrole razlikuje se od regulativne kontrole ili kontrole mogućnosti izbora između alternativa. Prema Fischeru i Ravizzi netko može imati upravljačku kontrolu a da nema kontrolu izbora između alternativa. Tako, na primjer, polaznik vozačke škole ima kontrolu da čini ono što je zaista učinio ali nema kontrolu mogućnosti izbora između alternativa koja pripada instruktoru vožnje. Za pripisivanje moralne odgovornosti dostatno je posjedovati upravljačku kontrolu (usp. Fischer i Ravizza 1998: 31–33). Prije sam pokazao kako je mehanizam kojim se koriste skupni djelatnici osjetljiv na razloge, a u nastavku treba pokazati da je taj mehanizam upravo onaj koji dovodi do djelovanja toga djelatnika.

Netko tko bi htio zaniijekati mogućnost da skupni djelatnici budu moralno odgovorni može ukazati na to da skupni djelatnik nema kontrolu nad svojim djelovanjima. Naime, kao što smo ranije rekli da fizičke osobe predstavljaju oči i uši skupnoga djelatnika, fizičke osobe su ujedno i te koje izvršavaju djelovanja u ime skupnoga djelatnika. Skupni djelatnik donosi odluku o djelovanju, izabire način djelovanja i određuje fizičku osobu koja treba izvršiti to djelovanje. Međutim, netko će tvrditi, kontrola nad izvršenjem djelovanja ipak ostaje u potpunosti kod fizičke osobe. Iako je ona izabrana da izvrši djelovanje, hoće li ona to učiniti ili ne posve je unutar granica njene kontrole. U ovakvom gledanju čini se kao da mehanizam koji dovodi do ponašanja izmiče kontroli skupnog djelatnika. Ako je to jedini način na koji skupni djelatnik može manifestirati svoju sposobnost djelovanja, onda se čini da ne možemo govoriti o moralnoj odgovornosti skupnih djelatnika.

Drugačije gledanje na mehanizam kontrole djelovanja nude List i Pettit. U svojem prikazu moralne odgovornosti oni pokazuju da skupni

djelatnici imaju kontrolu nad izborom između alternativa.¹¹ Oni se pozivaju na fizikalnu ideju višerazinskog uzrokovanja prema kojoj “mogu postojati čimbenici više i niže razine koji su kauzalno relevantni za jedan te isti događaj” (List i Pettit 2011: 161). Da bi pokazali kako taj mehanizam funkcionira u prirodnim procesima oni iznose primjer zatvorene destilacijske tikvice u kojoj se zagrijava tekućina. S porastom temperature “postaje praktički neizbježno da će neka molekula doći u poziciju i imati ubrzanje koje je dostatno da razbije molekularnu vezu na površini destilacijske tikvice” (List i Pettit 2011: 161). Dva su relevantna uzroka koja su dovela do pucanja destilacijske tikvice: prvi relevantni uzrok jest molekula čiji je udarac izazvao pucanje površine; drugi relevantni uzrok jest ključanje tekućine bez kojega molekula ne bi došla u položaj niti bi imala potrebno ubrzanje da bi izazvala pucanje površine tikvice.

List i Pettit smatraju da se izvršavanje kontrole skupnog djelatnika nad djelovanjem pojedinog člana skupine odvija po analogiji s višerazinskim uzrokovanjem kakvo smo vidjeli na primjeru pucanja destilacijske tikvice. Skupni je djelatnik taj koji formira stavove na temelju kojih donosi odluku o djelovanju i izabire nekog pojedinca kojemu povjerava izvršenje zadatka. Kao što se bez ključanja vode molekula ne bi našla u položaju koji joj omogućava razbijanje tikvice, tako se ni bez procedura i aktivnosti skupnog djelatnika pojedinac ne bi našao u poziciji da izvrši povjereni zadatak. Naravno, u ovom slučaju pojedinac može odbiti izvršiti zadatak, no skupni djelatnik mu može odrediti zamjenika. U tom pogledu pojedinci koji izvršavaju zadatke koje im povjerava skupni djelatnik jesu dio mehanizma koji dovodi do djelovanja. Tako je primjerice igrač koji zabija odlučujući koš u finalnom okršaju europskog prvenstva dio mehanizma košarkaškog kluba zahvaljujući kojemu se on uopće mogao naći u prilici da zaigra na toj utakmici i postigne odlučujući koš. Jedan dio našega divljenja svakako će ići igraču koji je postigao koš, no dio pohvala svakako zaslužuje i tim kojega je on dio. Opća organizacija skupnog djelatnika, mehanizmi izbora i treniranja igrača, razrada taktike i podjela uloga kauzalno su relevantni za sam događaj postizanja koša. Skupni djelatnik posjeduje kontrolu utoliko što je na njemu odluka da taj igrač igra tu utakmicu i da ga zamijeni ukoliko se pokaže da je indisponiran.

¹¹ Ova regulacijska vrsta kontrole još je jača od upravljačke kontrole za koju Fischer i Ravizza smatraju da je dovoljna da se utvrdi moralna odgovornost. Regulacijska kontrola, ili kontrola izbora između alternativa, uključuje “dvostruku moć da se izvršava upravljačka kontrola”, tj. uključuje “moć da se izvršava upravljačka kontrola djelovanja A, i da se izvršava upravljačka kontrola nekog drugog djelovanja (umjesto A)” (Fischer i Ravizza 1998: 31).

5. Završne napomene

Nakon što su se ranije skupni djelatnici pokazali da mogu biti prikladni kandidati za primjenu reaktivnih stavova, u prethodnom odjeljku se pokazalo da su skupni djelatnici osjetljivi na razloge te da posjeduju odgovarajući tip kontrole nad svojim djelovanjima. Imajući sve ovo u vidu nema razloga ne zaključiti da skupine koje su na prikladan način ustrojene kao skupni djelatnici mogu biti prikladni kandidati za moralno vrednovanje. Skupni djelatnici su moralni subjekti koji se mogu hvaliti ili kудiti, koji mogu biti krivi ili nevini, koje se može poštovati ili prezirati. Ukratko, skupni djelatnici su vrsta stvari kojoj možemo pripisivati moralnu odgovornost.

Na skupne djelatnike o kojima smo ovdje govorili ne treba gledati kao na misteriozna bića koja žive život neovisno i iznad pojedinaca koji ih sačinjavaju. Kao što to naglašavaju List i Pettit, nije riječ ni o kakvoj čudnoj i misterioznoj ontologiji (List i Pettit 2011: 8–9, 73). Svi stavovi i sva djelovanja skupnog djelatnika mogu se objasniti jedino na temelju stavova i djelovanja pojedinaca koji su članovi toga skupnog djelatnika. U tom pogledu teorija moralne odgovornosti skupnih djelatnika posve je u skladu s postavkama metodološkog individualizma.

Jedan od razloga zašto se na rasprave o odgovornosti skupina gleda s podozrenjem jest sumnja da se utvrđivanjem postojanja odgovornosti skupina na neki način umanjuje ili poništava važnost individualne moralne odgovornosti. Međutim, valja napomenuti da ništa u prethodnoj raspravi ne vodi ukidanju ili degradaciji uloge individualne moralne odgovornosti. Kao što se pokazalo u dijelu koji se bavio kontrolom nad izborima djelovanja, pojedinci koji su delegirani izvršiti neko djelovanje u ime grupe zadržavaju kontrolu nad tim hoće ili neće izvršiti naloženo djelovanje. Utvrđivanjem da je skupni djelatnik također kauzalno relevantan u procesu izvršenja djelovanja ne umanjuje se niti poništava individualna moralna odgovornost izvršitelja toga djelovanja.

Moralna odgovornost o kojoj smo ovdje govorili razlikuje se od dobro poznate i široko prihvaćene zakonske odgovornosti skupnih djelatnika. Praksa zauzimanja reaktivnih stavova i pripisivanja moralne odgovornosti skupinama sastavni je dio našega društvenoga života. Kao što je Strawson tvrdio da bi nam bilo nemoguće odreći se zauzimanja reaktivnih stavova prema drugim ljudima kada bi se pokazala istinitost determinizma, čini se da bi nam bilo nemoguće odreći se zauzimanja reaktivnih stavova prema skupnim djelatnicima kada nekim slučajem ne bi postojala njihova zakonska odgovornost. Naši stavovi prema skupinama nisu samo odraz zakonske regulative nego istinskog moralnog odnosa koje imamo prema njima. To je posebno uočljivo u odnosu prema skupnim djelatnicima kao što su države koje imaju zadaću osigurati pravednost za članove građane.

Literatura

- Berčić, B. 2012. *Filozofija*, sv. 1 (Zagreb: Ibis grafika).
- Bratman, M. 1999. *Faces of Intention: Selected Essays on Intention and Agency* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Fischer, J. M. i M. Ravizza. 1998. *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility* (Cambridge: Cambridge University Press).
- French, P. A. 1979. "The Corporation as a Moral Person", *American Philosophical Quarterly* 16, 207–215.
- . 1984. *Collective and Corporate Responsibility* (New York: Columbia University Press).
- Kant, I. 2006 [1795]. *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History* (New Haven and London: Yale University Press).
- Kornhauser, L. A. i L. G. Sager. 1986. "Unpacking the Court", *Yale Law Review* 96, 82–117.
- List, C. i P. Pettit. 2011. *Group Agency: The Possibility, Design, and Status of Corporate Agents* (Oxford: Oxford University Press).
- Rousseau, J. J. 1978 [1762]. *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Društveni ugovor*, prev. D. Foretić (Zagreb: Školska knjiga, 1978).
- Sneddon, A. 2005. "Moral Responsibility: The Difference of Strawson, and the Difference it Should Make", *Ethical Theory and Moral Practice* 8, 239–264.
- Solomon R. C. 1996. "Emotions, nature of", u E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, sv. 3 (London – New York: Routledge), 281–290.
- Strawson, P. F. 1993 [1962]. "Freedom and Resentment", u J. M. Fischer i M. Ravizza (ur.), *Perspectives on Moral Responsibility* (Ithaca: Cornell University Press), 45–66.